

ԿԵՆՍԵՐԱԿԱՆ

ԳԵՈՐԳ ԱՊՏՈՒԼԼԱՆ

ԿԵԱՆՔՆ ԵՒ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

(Շար. տես Բազմ. 1929 էջ 3)

Գ.

1. Ինչպէս կանխաւ յիշատակեցինք, Գէորգ Ապտուլահ իր վարպետին՝ Ալիշանի հետ միշտ թղթակցութեան մէջ էր, իբրեւ որդի մը իր պաշտելի հօր հետ. բարեազգութիւն մ'է մեզ համար որ Ալիշանի գրած նամակներէն զոնէ մի քանին անկորուստ ձեռքերնիս հասած լինելով, կարող ենք մեր ընթերցողաց վայելել տալ այդ այնքան ջանազգոտական և ազգային յիշատակներով լի գրութիւնները. ասոնց մէջ թուականի կարգաւ մեր ձեռքը անցածներուն առաջինն է հետեւեալը.

Վեհետիկ, 11 ապրիլ 1872. — Իմ սիրելի Պր. Գեորգ. — Մի ըստ միովէ երկու նամակներդ առի, յորս կ'ըսես թէ գալ շաբար անվրէպ պիտի ընդունիմ Մորդմանի ճառին թարգմանութիւնը, ևն. այն ջաբաթներն անցան, այլ խոստացածդ չերեցաւ. Զեզի պէս արուեստիւ գրադեալ ան-

ձանց համար զարմանք չէ այսպիսի անկամայ ուշացմունք. այլ ես աշակերտացա շատ հեղ խրատած իմ ըլլալիքը ըլլալէն առաջ չպատմել, վասնզի երբեմն չըլլար կամ կարծուածին պէս չըլլար թողլով զայս, ես ալ պատասխանելու չուշանալու համար, միանգամայն և շնորհակալ ըլլալու խաւածներուդ և խաւելիքիդ, կը գրեմ զայս:

Բեկեռագրաց վրայ թողլով տեսութիւնս՝ երբ տեսնելու ըլլամ որոշ բան մը, որովհետեւ ինչուան հիմայ լրագրաց մէջ գրուածները դատողութեան շատ լոյս մը չեն տար. այլ լուրերուն մէջ ինծի ամենէն ախորժականն էր Ապտուլահեան եղբարք ընդունելութիւնն զոր ըրեր են հնախուզին և իր ունկնդրաց, որոյ համար անգամ մ'ալ կ'ողջունեմ Պ. Նըրայրներդ, փափագելով այսպիսի ժողովօք և ընկերութեամբ գրադիլ շատ հեղ՝ անոնց և համայն ազգայնոց:

Վանայ գիւղերու ցանկն ալ ընդունեցայ, շնորհակալութեամբ յօժարութեանդ վրայ. այլ ես արդէն ունէի զայն շատ տարի առաջ տպագրեալ թերթերով Վասպուրական Սարգիսի, կը ցաւիմ որ զազափարոյն ժամավաճառ եղեր է ինծի համար. եթէ Դէպոց գեղերու ցանկ մ'ըլլար, պիտանեգոյն կ'ըլլար, կամ նոյն իսկ Բարձր Հայոց հարաւային կողմերու. այսինքն Սնձուրի, Կեղտոյ, Չմշկածագի, Չարսանճագի, Գարաճէօրէնի, են կողմանց. Աւելի արդեօք հանոյական էին՝ եթէ Ձեռագրաց յիշատակարաններ ալ օրինակած է հաւատարմութեամբ, և քիչ մը պարարտ բան, և ոչ Գարրիելեան փշած փողոյն նման Ձաքարիայ Առանցոյն երկտող յիշատակը. քան զոր երկայն է զայն նոր օրինակողին յիշատակարանը. կարծեմ թէ ինքն պիտի ունենայ Եղդիկիս գտուած քանի մը հին աւետարանաց յիշատակարաններ, Որի. ՈՄ. Թուականօք. այլ աւելի փափագելի է ինձ Վանայ Ս. Վարդան եկեղեցւոյն աւետարաններ, ի թու. ՈՂԳ. զոր պիտի ունենայ նա. նոյնպէս հոն եղած Նարեկին ի ՈՂԸ. նոյնպէս Կտուց, Լիմ և Վաւրագ Վանաց քանի մը ձեռագրաց յիշատակարաններ. Մէկ Սամուէլ կրօնաւորի նամակ մ'ալ պիտի ունենայ զրեալ ի Ջորեհանգիստն ի ՊԺԲ. Թուի, որ գտուի ի Սեբաստիա, և այս ալ հետաքննելի է են են:

Երկրորդ գրովդ ընդունեցայ Լեոն Գ. Թագաւորի կրկնարուեստ պատկերը, յոր զրկողիդ սէլը կ'ընդունիմ առաւել քան չղրկածդ եթէ դու յիսկականէն լուսատիպ հանէիր՝ զայն շատ հաճութեամբ կ'ընդունէի. բայց այդ խաւրածդ արդէն պղծի վրայ փորգրողը այլալլած են, և յայսմ չեմ ներեր Ապտուլլահ Լուսագրի մը՝ որ իբրեւ նմանատիպ պատկեր Հայ Թագաւորի մը ընդունի զայն. Սմբատայ օրինագրաց միջի պատկերն՝ զոր դուք լուսագրած էք՝ շատ աւելի իսկականութիւն ունի, և շատ ու շատ հաճոյ պիտի ըլլայ մեզի քան ի Նոր Նախիջևան գտուած աւետարանին այլափոխեալ պատկերը. գոնէ այնչափ այլա-

փոխեալ՝ որչափ պատկերին տակ գրուած տեղեկութիւնն, թէ Լեոն Գ. ծնեալ ըլլայ յամի 1225, մինչդեռ հայրն Լեոնի չէր կարգուած, և 10 տարի յետոյ ծնած է Լեոն. իսկականին մէջ կարծեմ Թագ և աթոռ չկայ, այն ձեով աթոռ ալ չերեիր այն դարու պատկերաց մէջ. զլիւս վրայի հրեշտակաց դիրքն ալ փոխուած է. Լեոնի երկու կողմն ալ իր և հօրն անուններն կան իսկականին մէջ՝ զոր պատկերը փորագծել տուողը Թողուցեր են. Ուստի այդ պատկերդ արեւու և լուսնի կերպարանք ալ ունենալ՝ ինձ համար փնդի բան մ'է. քաջ լուսագրողի մը համար ալ այնպէս պէտք է ըլլայ:

Ատենօք Քեզի Նշմարիկ մը խաւրեցի, Դու ցաւէիր որ տեսարաններն լուսագրութեամբ հանուած չեն. ես ալ չցաւիմ այդ պատկերիդ վրայ, զոր նախ առաջին նկարողն ի հարկէ այլափոխեր է, յետոյ գծագրողը են. Ես Քեզմէ և Եղբայրներէդ ուրիշ բան կը սպասեմ. Գործիքնիդ շալկեցնէք, և թէ ոչ չըլլան մ'ընէք՝ գոնէ անկիւն մը ի Հայաստան, և քանի մը հարիւր տեսարաններ բերէք, նաև բեւեռագիրներ. Բայց Վիչնիկ Աղային ըսէ՝ որ այս բանս Նազիկաձեմ քալուածքով չըլլար, քիչ մ'ալ հսկայանք ըլլալու է, լաւ ևս ձարտպիւհաձեմ. — Բարեացակամ Ձեր Հ. Ղևոնդ Մ. Ալիշանեան ԿՄ.:

Սոյն գրութենէս երկու օր վերջ՝ ապրիլ 13ին, Հ. Ալիշան Գէորգայ խոստացած Մորդմանի բեւեռածեւ արձանագրութեան Թարգմանութիւնը ընդունելով, համառօտիւ իր տեսութիւնը և դատողութիւնը կ'ընէ Վանայ բեւեռագրաց՝ Մորդմանի և ուրիշներու կողմէ կատարած ընթերցման՝ որոքան ստոյգ լինելու կամ չլինելուն նկատմամբ, կարդանք այդ նամակն ալ՝ որ նոյնքան շահեկան է, որքան առաջինը:

Վեհակի, 19 ապրիլ 1872. — Սիրելի Պարոն (Գեորգ). — Անցեալ շաբաթ Թուրքա գրեւուն երկրորդ օրը ընդունեցայ Մորդմանի բեւեռագրոց վրայ խօսածին Թարգմանութիւնդ. բայց մեկ և ոչ երեք ինչպէս, նշանակիւ էիր Թղթիկիդ մէջ, որով շու-

տով կարգալէս ետե՛ր թիւնակը խաւրցի առ Վ. Հ. Երզրէնեան վարպետ մեր, որ աւելի հետաքնին է այն տեսակ գրուածոց, իսկ իմ առ ալժմ տնտեսիւնս այս է, թէ ըստած բաներն ամէնն ալ ստոյգ կրնան ըլլալ՝ եթէ ընթերցուածն ստոյգ է, իսկ ընթերցուածին ստուգութեան վրայ դատաստան չեմ կրնար ընել, մինչև որ չգիտնամ թէ ի՞նչ կանոնով կարգացեր է, իրմէ շատ առաջ ուրիշ հետախոյզը ալ ըսեր էին թէ հինգ թագաւորաց անուանք է գործը կը յիշուին յարձանս Վանայ, որոց մէկն ինքն Մորդման ալ յիշեր է (այսինքն կարդացողներէն մէկը)։ Մեր պատմութեան մնացորդաց մէջ ալ յիշուի որ հինգ ինքնագլուխ կամ աշխարհակալ թագաւոր ունեցեր ենք մի ըստ մի ոչէ պայագատելով, ժամանակն ալ յարմար է, անուանքն ոչ նշոյպէս, բայց միայն փառնապաշն մերձագոյն, իսկ տեղեաց աւուրներուն՝ հիմակուան տեղեաց նմանութիւնը, շատ տեղ բռնազբօսեալ է յայտնապէս, և անոնցմէ յարմար անուանք ալ յիշուին հիմայ, սակայն անով հանդերձ չեմ համարիր թէ նոյն ըլլան։ իսկ չաստուտորոց անուանք ստուգութիւնն ալ աւելի տարակուսակաւն է, գուցէ աւելի ևս իրենց կերակրոյ կամ զոհի բաժինն, մէկուն ինչուան կէս կենդանի են ևն։ Աւելի տարակուսակաւն ալ ինձ թուին՝ գրուածին հարիւր կամ 120 հատ տառերն և ձեւերն՝ այնչափ բան կարգաւոր համար կարծեմ կարդացողն որչափ նեղը մտնէ՝ այնչափ կը ստիպուի տառերը և ձեւերը շատցընել կամ շատ իմաստներ տալ աւելցնել։ Ասիկայ ոչ միայն Մորդմանի համար կ'ըսեմ, այլ և Բաղդադի և նմանապէս վերջապէս պէտք է դարձեալ սպասել, Մորդմանի ընդարձակ գրութեան, վասն լաւագոյն դատելոյ։

Գրանալով մեր լուսագիր տեղանկարութեան խնդրոյն, կարծեմ թէ ճեմելը ոչ միայն ճարտար բառով բարդելու է, այլ ձեպ ի ձեպ (բայց հայերէն և ոչ թուրքերէն)։ Վասն զի վախեմ թէ Զեք դանդաղանք (որ և է պատճառաւ) որ Զեք գի-

տելի է) ինձի ուրիշ գործակատար մը պիտի գտուի։

Ողջունելով հարազատները և շնորհով ջատիկ մաղթելով, մնա՛ւ բարեացակամ Հ. Դևոնդ Ալիշանեան կԻՄ։

Կարելի չէ երկրայիլ որ այս և նմանապէս յաջորդ նամակներն ունեցած են իրենց փոխադարձ պատասխաններն Գէորգ, զայ կողմէ գրուած, ինչպէս ըստ պարագային՝ երբեմն կը յիշէ կամ կ'ակնարկէ Հ. Ալիշան իր թղթոց մէջ։ Այդ նամակներէն մին ալ կը համարուի Գէորգայ 11 ապրիլ 1872ի գրածն, որով կը հրաւիրէ զՀ. Ալիշան ճանապարհորդել միասին դէպի Հայաստան։ Այս հրաւեր-առաջարկը, ոչ առաջինը և ոչ ալ վերջինը եղած է, և սակայն երբեք իրականացած չէ. առ Գէորգ գրած յետագայ երկու պատասխանագրերուն մէջ Հայոց Կահապետը իր «ծանրաշարժ և անվարժ մէկ մ'ըլլալով» յիշեցնելով՝ կ'աւելցնէ նաև թէ՛ «էս իմ տկարութիւններս գիտնալով՝ չեմ խոստաւ նար այնպիսի ուղեկցութեան...»։ զայս ըսելով՝ կարծեմ մի անգամ ընդ միշտ այդ խնդրոյն վերականգնող կը զնէ։ Բայց մենք միւս կողմանէ կը մտածենք թէ՛-իր ցեղին անկեղծ սիրով բարախուն սիրտը և կրօնի ու հայրենիքի խորանին հըով տոչորող ոգին, որ այնքան հետամուտ էր մեր հարց ու աւերակ հայրենեաց յետին յիշատակները և նշխարաց մնացորդներն անգամ պարպտելու, քննելու և ի մի հաւաքելու, — մի՛ գուցէ հասկցնել ուզէ այդու՛ թէ անգոր կը զգամ նիւթական աչքով տեսնել ու չափել զորչափութիւն ասնորոյն երկրին իմոյ հայրենեաց. թողունք իրեն որ իր տեփական ոճով պատասխանէ իր Սանին։

Վենետիկ, 17 մայիս 1872. — Սիրելի Պարոն իմ. — Ամսոյս 11ին գրածդ հիմա առի է անմիջապէս կը պատասխանեմ... Կրնաս և արդէն գուշակեալ որ ես ծանրաշարժ և անվարժ մէկ մ'ըլլալով՝ չեմ կարող հրաւերել ընդունող ըլլալ, եթէ լուսաստակութեան հրաշալի արուեստին պէս և աւելի հրաշարուեստ մը գիւթ թրուցանէր վանայ ծովուն եզերքը՝ գտնուելուս ոչ սա-

կաւ գոհ կ'ըլլայի: Հիմա ուրախակից կ'ըլլամ Մոլտըէի ձեռնտուութեան. յուսացի որ դրամական օգնութիւն մ'ալ ընէ. ինքն արդէն այն կողմեր ճանապարհորդած է, և անով յօժարած պիտի ըլլայ. միայն թէ չըլլայ որ իր état-majorի անձն վախճօք տեղւոյդ տէրութեան, և դժուարութիւն մ'ըլլայ: Ուղեկցաց մէջ չես յիշած լուսագրողը, արդեօք ձեր գործատունէն ալ արուեստաւոր կայ: Միայն բնեւորացնականներն չէ, ի հարկէ տեսարաններ ալ պիտի լուսագրեն, և արժանաւորը չեն պակսի յորդոսս վանայ, մանաւանդ իւրաքայ խարսպա տեսրականներն, շիրիմներն ևն ևն, և շատ վանքեր: Զեր ընտրած միջոցին վասպուրականի և Տարօնոյ, անբաւ բան կրնան գտուիլ, որը թերևս 3/4, ամաէ ալ աւելի ժամանակ պահանջեն. բայց այն չափով ալ գոհ ըլլանք իբրև սկզբնաւորութիւն առաւելագունին: Միայն մի՛ տընտընար, վասնզի (ինծմէ մի՛ իմանար) կարծեմ քիչ ատենէն ուրիշ ճարտար լուսագրող մ'ալ պիտի գայ այդ կողմերը, առաջնութեան պատիւ և իրաւունքն ապահովեցէ: — Անցողաբար յիշեմ, թերևս արդէն ծանօթ ըլլայ Մորդանայ որ Միլիթհէն տաճկանգրիացի սպայն իր նոր հրատարակած գրոց մէջ (Wild life among the Koords) յիշէ ընդ մէջ սահմանաց վանայ և կոտորոյ (Գոդուր) Բական կամ Փական անուամբ տեղ մը լեռան վրայ բնեւորներ արձան մը, զոր ինքն չէ կըրցած ընդօրինակել: Այսչափ ի ժամուս, ողջունելով հարազատներդ և յաջողութիւն մաղթելով մնա՛մ բարեացակամ Հ. Ղևոնդ Մ. Ալիշանեան կ'Մ.:

Այս նամակէս քիչ շատ կը պարզուի արդէն թէ ի՞նչ պարագաներէ ծագում առած է Գէորդ Ապտուլլահի ղէպ ի Հայաստան ճանապարհորդելու ինդիքն, որը սակայն՝ ինչպէս Ալիշանի յետագայ նամակէն կը տեսնուի, յաջորդ տարուան կը յետաձգուի և դժբաղդաբար՝ ըստ գուշակութեան նոյնինքն Ալիշանի անգործադրելի կը մնայ:

Վենետիկ 26 յուլ. 1872. — Ազնիս Գեորգ Աղայ. — Ամաէ մը առաջ մէկ հրաւիրակ

գիրդ առեր էի, առաջարկեալ ճամբորդութեան մը համար, որ յետ մնացեր է. և չգիտեմ արդեօք զալ տարի ալ պիտ յաջողի. ես Զեզի համար կ'ըսեմ, վասնզի ես իմ տկարութիւններս գիտնալով՝ չեմ խոստանար այնպիսի ուղեկցութեան, այլ փափագիմ որ գիտնական գոնէ տեղագիր և լուսագիր անձանց ընկերութեամբ ըլլայ:

Այս օրս Սերովէ հարազատիս թղթով ընդունեցայ պղնձեայ անդրոյ մը զխոյ պատկեր, զոր խաւերը ես ինձ, և շնորհակալ եմ. այդպէս հարիւրաւորներն յուսամ որ կարենալոր և կարենաս իւրաքայ, եթէ դու կամ քեզի պէս մէկ մը լուսագրական գործեալ եղնէք ի Հայաստան. իւրաւ անդրիներ գտնել դիւրին չէ առանց պեղմանց, բայց ուրիշ բաներ չեն պակսիր, շէնք, քանակք, արձանագիրք, տեսարանք ևն. — Ողջունելով ծնողդ և Եղբայրներդ մնա՛մ բարեացակամ Հ. Ղևոնդ Մ. Ալիշանեան կ'Մ.:

2. Այս ատեններս Գլէպովսքի նկարիչը, որ հիացող մէր Ապտուլլահ եղբարց ճարտար արուեստագիտութեան, Պոլսէն վենետիկ ճանապարհորդութեան առթիւ՝ անոնց յանձնարարական մէկ գրովն կ'այսցելէ ի Ս. Ղազար և Մ. Ռափայէիան վարձարան՝ որուն վարիչն էր Հ. Ալիշան, և մեծ հիացումով և գովեստով կը պատմէ Ապտուլլահեանց փայլուն գործունէութիւնը: Հիւրմիւզեան Գեոր. Եղաւարդ իր մէկ համառօտագիծ նամակովն (1872 յուլ. 21), զոր Գլէպովսքի Պոլիս վերադարձին կը յանձնէ Ապտուլլահ եղբարց, ի միջի այլոց կը գրէ հետեւեալն. «... Իրմէ (Գլէպովսքիէ) իմացանք ամենուզ ողջ ատուշ ըլլալը, մանաւանդ պատուական հօրերնուդ՝ որ մեր ցեղին տէջանն է. Աստուած դեռ շատ տարիներ առաջ ձեր տանը օրհնութիւնն է: Շատ ալ գովեց զձեզ Գլէպովսքին, ու բաներնուդ յաջողութիւնը պատմեց, ուրախացուց զձեզ, կը ինդրենք Աստուծմէ որ միշտ նոյն յաջողութիւնը շնորհէ ձեզի...»:

3. Ապտուլլահ եղբարց (1875 ին)՝

1. Զարգարեան եղբ. Յիսուսական երեսիկ ամենաորոշեանց զբքն մէջ նշ. 1874:

դժբաղդութիւն կ'ունենան՝ իրենց զրեթէ ՅՅամենայ ծերունի և պատուական հայրը կորանցնելու: Բարի, ուղղամիտ և ազնիւ ծիրքերով օժտուած անձ մ'էր Արրահամ, որ ընտանիքի տիպար հայր մ'ըլլալէ զատ, կարտեսալներու և թշուառներու ալ հայր եղած է իր բարեգործութիւններով: Հիւր-միւգեան Գերապայծառը Գէորգ և Եղուարդ այս սխուր առթիւ հետեւեալ ցաւակցական գիրը կ'ուղղեն:

Վիեննայի, 6 օգոստ. 1875. — Աղնիս ու սիրելի Ապտուլահան հարազատաց ողջոյն ի Քրիստոս: — Կրնաք երևակայել ինչ ցաւ տուաւ մեր սրտին Ձեր այնպիսի առաքինի, ողորմած ու եղբայրասէր Հօրը վախճանը, որն որ մեր ազգատոհմին թէ՛ երեցագոյնն էր և թէ՛ պարծանքը, և որն որ ձեզի պէս ազնիւ զակերներ ալ հասցոյց մեր ազգին անունը Եւրոպայի մէջ իրենց ճարտարութեամբն ալ ճանչցնելու:

Կ'երևակայենք ազնիւ մօրերնուդ սրտին ցաւը, որն որ հիմայ Հրամանքնիդ միայն կրնաք մեղմել, վախճանելոյն տեղը բռնելով, անոր պակսիլը անզգալի ընելով իրեն. և մասնաւոր ճանճն որ մօրերնուդ բարութեանը հետեւելով: Ածծմիտի բարեպաշտ տիկնոջը պատմութիւնը գիտէք, որուն մեռնելէն ետքն ալ իրմէն բարեբաւեալ որբերն ու որբնայրիները վրան ժուղոված լալով ու ողբալով Պետրոս Առաքեալին կը ցուցնէին անկէց ընդունած հագուստներնին ու անոր ըրած բարիքը կը պատմէին, անանկ որ՝ աւուրք առաքելոյն սիրտը շարժեցաւ ու յարոյց վախճանեալը:

Ձեռք տարակուսիք որ աս մեր զգացմունքը իմացնէք իրենց, ամենուն ալ մեր բարեները զատ զատ առյուծ: Աստուած օրհնէ զամենքդ ալ՝ ի ն. Ծ. Գէորգ Վ. Հիւրմիւգ Արքեպս. և ընդ Աբբայ, ի ն. Ծ. Հ. Եղուարդ Հիւրմիւգ Արքեպս. Շիրակայ:

Ինչպէս կը տեսնենք այս հակիրճ տուգեղ՝ իրենց անպաճոյճ, բնական և ընտանեկան պարզութեամբը, արդէն ցայտուն կերպով կը պատկերացնեն հանգուցելոյն ընտիր նկարագրի, որուն շիրմին

գեղեցկագոյն զարդը կը կազմեն իրմէ բարեարեալներուն երախտագիտական և սիրոյ արցունքի կաթիլներէ ձեւացած ծաղկեպակներն:

4. Ապտուլահ Եղարք իրենց լուսանկարչութեան արուեստին միջոցաւ ազգային տաղանդաւոր արուեստագէտներու և ճարտարապետներու գեղեցիկ ձեռագերտները ընդհանուր Եւրոպայի ծանօթացնելուն մէջ մեծ բաժին մ'ունեցած են: Լոնտոնի, Բարիդի, Պետերբուրգի, Մոսկուայի և ուրիշ շատ քաղաքներու մէջ իրենց տաղանդի բնագործը կորդ գեղարուեստ նկարներն աւելի քան հիացումի և բարձր գնահատութեան արժանացած են: Նախկին Միսթարեան հիմուտ բանասէր Սուքիաս Վրդ. Պարոնեանի Լոնտոնէն առ Գէորգ Ապտուլահ զրած մէկ նամակը՝ հաւաստիք մ'է մեր այս ըսածին. «...Շնորհ հակալութիւնս Ձեր յուզարկած լուսանկար տեսարանաց. շատ՝ և եւելօք շատ հաճոյ անցան ինձ, որ նոր էին ինձ ամենին »: Պարոնեան Վրդ. զայս քանիէ յետոյ՝ կը խնդրէ որ ուրիշ հաւաքածոյ մը ևս զրկէ՝ «կարևոր Լորտի մը ընծայելու համար, որուն ընտիր հայկական զրչապիւրները ցանկեցի կ'ըսէ. ինքը սիրող է գեղարուեստից, և չեմ երկբայի որ իրեն շատ ախորժելի պիտի ըլլայ այդ հայկական ճարտարապետութեանց նշխարները տեսնել...»:

5. Այս ատեններս էր որ Մեծ դուքս Նիկոլա Ռուսիոյ՝ Պոլիս եկած լինելով, կ'այցելէ Ապտուլահ եղարք գործատունը և իւր լուսանկարը հանել տալով մեծապէս զոհ կը ֆնայ. և երբ Թուրք և Ռուս պատերազմին (1877-78) հոստական յաղթական բանակը կը հաստատուի Սան Ստեֆանոյի մէջ (26 փետր. 1878), Մեծ Դուքսն որ հոն Առաքել Պէյ Տատեանի ապարանքը կը բնակէր, երկրորդ անգամ՝ իր մօտ կանչել կու տայ Գէորգ Ապտուլահը՝ իր բանակին սպայակոչտով և զբաւարար զօրավարներով միասին խմբանկարուելու համար: Այս խմբանկարին մէջ՝ որ 107 անձինքներէ բաղկացած էր, ի

միջի այլոց կային կայսերագուհի իշխանուհիներ, կոմսեր, զորավար Շուվալով, զորավար Տոլեբեյն, զոր. նեպոլեոնյիչիցի, զոր. Գուբերյոյ, զոր. Սկոբելեֆ, ինչպէս նաև երեք հայեր Մովսէսյան Տուրկուրուքով, Գնդապետ Մուրապով, որ լոֆչայի մէջ մեծ յաղթանակ տարած էր, և բանակին զանապետ՝ Սուրենեան, ևն։ Գործողութիւնը աւարտեւ լին յետոյ՝ Գէորգ Ապտուլլան, հաճոյալի համարձակութեամբ մօտենալով Նիկոլա Մեծ դուքսին, կ'առաջարկէ անգամ մ'ալ առանձին հանել իր կիսանձնեայ նկարը (Buste)։ Գուքսն ակնարկ մը պտտեցնելով իւր վրայ-գլխուն կ'ըսէ. *Mon habit est trop usé, որուն ի պատասխան Գէորգ իսկոյն կ'աւելցնէ. Usé par la victoire։ Այս կտորով և նշանակալից պատասխանը ախորժեկի անցնելով Մեծ դուքսին անուշ ժպիտով մը իր հաճութիւնը կը յայտնէ. և ռուսական կոյս լրագրին թղթակիցը՝ որ նոյն պահուն ներկայ կը գտնուէր այս խօսակցութեան, իր լրագրին կը հաղորդագրէ։*

Հոս պատշաճ էր սեպեմ յիշատակել մանրադէպը, որ տեղի կ'ունենայ Առաքել Պէյ Տատեանի պարտիզին մէջ ի Սան Ստեֆանոյ։ Զորավար Իգնատիեֆ՝ Ռուսիոյ դեպպանը՝ որ նոյն պարտէզին անցնելով նախաճաշի կ'երթար, հոն տեսնելով Գէորգ Ապտուլլան, իր մօտ կը կանչէ զինքը, և կ'ըսէ որ իսկոյն լուսանկարի գործիքը առնու և երթայ նկարէ այն սրահը, ուր գաշնագիրը խմբագրուած և ստորագրուած էր։ Գէորգ՝ պատրաստ եմ Զեր բարձրութեան հրամանին ըսելով ու քայլերը երազելով երբ կը սկսի յառաջել, իգնատիեֆ զինքը կեցնելով կ'ըսէ. « Զեմ հարցնե՛ր ինչո՛ւ »։ Գէորգ յանկարծակի գալով՝ կէս մ'այլալանած, « ինչո՛ւ, բարձրապատիւ Տէր » կ'ըսէ. այն ատեն իգնատիեֆ կը պատասխանէ. « C'est là que l'Arménie a été constituée aujourd'hui même... »։ Այս ուրախաւէտ յայտարարութիւնը այնպիսի քաղցր հրճուանքով և յուզումով մը կը լնու Գէորգայ ազգասէր սիրտը, որ ինքն իրմէն դուրս ելած, և հոգեկան անգիմաւ զրիկի ուժէ մը մղուած՝ իսկոյն կը խոնարհի

անոր. առջև և արտասուալից աչքերով՝ երեք անգամ աջը կը համարուէ. « Արքէս արցունքը եկաւ. կ'ըսէ, Ժէնէնալին ձեռքը առի պագի, անգամ մ'ալ պագի, անգամ մը ևս պագի և սրտագին շնորհակալու թիւններս արցունքներովս արտայայտեցի »։ Ինքն ալ յուզուեցաւ, զգաց իմ ուրախութեանս զանկեղծութիւնը՝ և երկու ձեռքով երես ջոյց... »։

Գեղեցիկ պատկեր, քաղցր և անուշ անընդհատութիւն։

6. Ապտուլլան եղբարց այս նոր յաջողութիւնը իրենց դէմ նախանձորը կը յաւրուցանէ Սան Ստեֆանոյի յոյն արուեստակից Գաբրիել Գաբրիելով, որ միանալով Հասմիտ վարձկան անձինքներէն միոյն հետ՝ չարանախանձ և ստոր քսութեամբ զանազան ամբաստանութիւններով կը վարկաբեկէ զանոնք յաշտ կարմիր Սուլտանին. և որովհետեւ այդ մի և նոյն օրերուն Գ. Ապտուլլան անխնամութիւն կ'ունենայ ազգախրակակն եռանդէ մղուած Ռերայի իրենց բնակարանին մէջ մեծածախս և ճոխ խընճոյք մը սարքելու ռուսական բանակին հայազգի զօրավարներուն ի պատիւ. Հասմիտ արդէն իսկ եղած ամբաստանութիւններէ զրգոռած, լսելով այս յանդուգն աւարը՝ կրակ կտրած ծանր պատիժներու սպառնալիքով՝ իսկոյն հրաման կ'ընէ որ կայսերական թողորմ վար առնուի, ինչ որ անմիջապէս կը կատարուի, և անշուշտ անպատուհաս ալ պիտի չմնային՝ եթէ իգնատիեֆի նման անձ մը իր ազդեցիկ միջնորդութիւնը ի գործ չզնչէր. յայտարարելով Համիտի թէ Ապտուլլան եղբարց այդ վայրկեանէն իսկ ռուսական պարտաւորութեան ներքե կը գտնուին։ Արդէն Մեծ դուքս Նիկոլա ևս կրկին անգամներ իր քարտուղարը դրկած էր Ռարձրագոյն դուռը՝ Սատրապ մէջմէջ Վէֆիք բաշայի մօտ, որով ինդիրը անուշի կապուելով՝ թուղբան ևս քիչ ատենէն վերադարձնելու խոստում կը տրուի, և այդ խոստումն ալ կը կատարուի 1890ին։

Այս դէպքը՝ ռուսական բանակին զօրավարներէն ոմանց վրայ այնքան վատ

ազդեցութիւն գործեր էր՝ որ խորհուրդ կու տան անոնց մի անգամ ընդ միշտ թողուլ Պոլիսը՝ և երթալ հաստատուիլ Պետերբուրգ։ «Ձեր տեղը Պետերբուրգ պէտք է ըլլայ, քանի որ Պետերբուրգի առաջնակարգ անձինքը ճանչցաք հոս, պէտք է թողուք այս տեղս՝ ու հոն հաստատուիք» են։ Սակայն ինչպէս Գէորգ կ'ըսէ, այդ պարագաներուն մէջ՝ «ոչ քաղաքականութիւն և ոչ խոհեմութիւն էր», մէկ օրէն միւսը իրագործել այդ առաջարկութիւնը։

Այս միջոցիս ինչպէս ըսինք, թուրք և Ռուս Պետերբուրգ հազիւ վերջացած՝ և Ս. Ստեֆանոյի դաշնագիրն ալ ստորագրուած և կնքուած էր, Եւրոպական մեծ պետութիւնները նոր դեպքանախորհուրդի մը՝ այսինքն Պետլինի մէջ գումարուելիք վեհաժողովին պատրաստութիւնները կը տեսնէին, խորէն Նարպէյ՝ որ է. Պոլսոյ ազգային պատրիարքարանի ժողովէն ընտրուած նուիրականներէն մին էր, և Պետերբուրգ մեկնած էր յիշեալ գումարուելիք ժողովին մէջ հայկական դատին պաշտպանութիւնը ռուս կառավարութեան կողմէ ապահովելու համար, 1878 մայիս 10 թուակիր մի նամակով ուղղուած իր «Ազգասիր և ազգասպասի» թարեկում» Գէորգ Սպարուլահի, վերոյիշեալ ղէպքին առթիւ, որուն արձագանքը մինչև այն տեղերը հասած էին, հետեւեալ տողերը կը գրէ. «Բարբարոսութիւնը ի զուր ձեզի ղէմ յաւակնեցաւ իւր հիւանդները բարձրացնել։ Ձեր ճակատը շատ բարձր է, նա չէ կարող ժամանել առ այն, և կորզել այն պսակը զոր բոլորած է հանճարը — Զրկանքը ձեր պատիւը առաւելացոյց. ուրախ լինուք. վասնզի ազգին նահատակաց դասուն մէջ խառնեցայք դուք՝ որ ազգին ուրախութիւնն էք, պարծանքը և նորա անուան և պատուոյն լուսաստիւտ տարածողները, Լուսոյ որդիք, լուսոյ հետ է ձեր գործակցութիւնը, խաւարը երբեք չպիտի յաշողի իր մոայլը ձեր վրայ տարածելու...»։

Այս մի և նոյն նամակին մէջ՝ Նարպէյ զրուստիքի մի քանի տողեր ևս կը նուիրէ Գէորգ Սպարուլահի, որուն մէջ կը տեսնուի

նուի ոչ միայն անոր անձնական ընտիր ձիրքերուն և բարեմասնութեանց ճշգրիտ պատկերը, այլ նաև արուեստագիտի բարձր հանճարը։ «... Սիրտս, կըսէ, ցընծութեամբ կը խայտայ երբ կը տեսնեմ որ ձեր անունը այսքան տարածուած է, և ձեր տաղանդին արժէքը այսքան ճանչցուած է հոս (Պետերբուրգ)։ Ձեր անուան պատիւը՝ շող մը կը տարածէ այն ազգին վրայ որ պատիւ ունի զձեզ իւր ճշմարիտ որդւոցը նախակարգ դասուն մէջ տեսնելու։ Այն ազգին՝ որում նուիրած էք ձեր ազնուական սիրտը, բարձր հանճարը և լուսաբորբոք միտքը »։

Սոյն նամակը աւարտելու վրայ էր, անհազիւ իմաց կը տրուի Նարպէյի թէ այցելուներ եկած են, արդէն բարեկամ այցելուները՝ Տէր-Ղուկասով, Պատկանեան, Կ. Եզեանց, կոմս Սալուհուպ և Վլէքոնդ որ Վոկիւէ՝ իր սենեկի դրան առջև հասած՝ ժպտալից կ'ողջունեն զինքը, և սովորական պատշաճութեանց փոխանակութենէն յետոյ՝ օրուան խօսակցութեան նիւթը կը դառնայ Հայկական հարցի շուրջը... Հիւսիսէրը մեկնելու պահուն գրասեղանին վրայ տեսնելով Սպարուլահի եղբայր քաջած լուսանկարները, այնքան հիւսիսի կը զբոսնեն՝ որ իւրաքանչիւրը մէկ մէկ օրինակ իրը յիշատակ կ'առնու անոնցմէ, համարելով զանոնք «ճարտարութեանը ձերում հրաշալիքն»։ Եւ շարունակելով նամակը, կ'ըսէ. «... Եւ որովհետեւ Տէր-Ղուկասովի անունը յիշեցի, յիշեմ նաև կոմս Լօրիս Միլիցովը, Ո՛հ, որքան ձեր ազգասէր արտեւրը պիտի խայտային՝ եթէ կարենային ինձ պէս սխմել այս երկու քաջայաղթ զօրավարաց ձեռքերը, այն ձեռքերը՝ որ բուռնակալաց գլուխները ջախջախեցին, և հայկական կորովոյ համբաւը տարածեցին ընդ բոլոր աշխարհը։

Երէկ դեռ Լը Ֆլօ զօրավարը (որ հոս Գաղղիոյ դեսպան է) հիացմամբ կը խօսէր ինձ սոյն հայկազն զօրավարաց և նոցա նախանձորը Ալիսագովի և մանաւանդ դժբաղդ Շէլքովիցիով վրայ...։

Մեր պաշտօնին ընթացից վրայ աւել

